

ФАРМИРАВАННЕ АРФАГРАФІЧНАЙ ТРАДЫЦЫІ Ў РАННІХ ПОМНІКАХ НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Новая беларуская мова – мова на народна-гутарковай аснове. Звычайна яе разглядаюць у творах XIX ст., аднак народна-гутарковая аснова прасочваецца і ў творах так званай школьнай драмы ранейшага часу. Гэтыя творы пісаліся навучэнцамі і выкладчыкамі розных навучальных устаноў як практыкаванні ў рыторыцы і піітыцы, ставіліся на сцэнах гэтых устаноў. Акрамя сур’ёзных драматычных твораў, глядачоў забаўлялі і камедыйнымі сцэнкамі або спектаклямі, дзе героямі былі прасталюдзіны – носьбіты пэўнай гаворкі. Аўтарамі свядома запісвалася жывая гаворка. Інакш кажучы, устаноўка на фанетычны прынцып правапісу была асэнсаванай.

Мы паспрабавалі вызначыць рысы, што паказваюць менавіта на адметнасць гаворкі персанажа-беларуса. Пры гэтым браліся пад увагу толькі тыя рысы, якія прадстаўлены ва ўсіх помніках, незалежна ад іх дыялектнай асновы. Для разгляду былі ўзяты творы найбольш значныя па памерах: інтэрмедыя «Вакханалія», «Камедыя» Каятана Марашэўскага (прычым, паколькі напісаны тэкст двума рознымі перапісчыкамі, то і арфаграфічныя перавагі ў розных частках тут неаднастайныя), дзве камедыі са зборніка Смаленскай семінарыі (тут наадварот: тэксты напісаны адным почыркам – арфаграфічна аднастайныя).

Аналізуемыя творы рэпрэзентуюць дзве графічныя сістэмы: кірыліцу і лацінку польскай мадыфікацыі, таму адлюстраванне фанетычных асаблівасцей графічна неадназначнае. Так, перадача акання ў кірыліцкіх рукапісах – гэта апазіцыя літар **а/о**, э; якання – **я/е**. Што ж да рукапісаў, пісаных лацінкай, то тут аканне адлюстроўваецца праз апазіцыю **а/о,е**, яканне – **а/е**. У кірыліцы дзеканне – **дз/д**, цеканне – **ц/т**; у лацінцы дзеканне – **dz (dź)/d** і цеканне **c(i), ć/t** (надрадкавыя значкі тут ужываюцца непаслядоўна, таму пад увагу не прымаліся). Наяўнасць гука [ў] у кірыліцы можа быць адлюстравана праз ужыванне літары **в** на месцы спрадвечнага [л] або [у] і літары **у** замест спрадвечнага [в]; у лацінцы – гэта літары **u** і **w** на месцы спрадвечнага [л], а на месцы спрадвечнага [у] – толькі **w**, на месцы спрадвечнага [в] – толькі **u**.

Вынікі нашых назіранняў прадстаўлены ніжэй у табліцы 1.

Працэнт паслядоўнасці перадачы з’явы вызначаўся ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў. Думаецца, што гэта і ёсць паказчык паслядоўнасці арфаграфіі.

Табліца 1

Помнік / з’ява		аканне	яканне	[Дз’]	[Ц’]	[Ў]
Інт. «Вакханалія»		84,2 %	53,8%	100 %	99 %	94.4 %
Камедыя Марашэўскага	1-ы почырк	80 %	0%	100 %	98 %	94,7 %
	2-ы почырк	91 %	87%			
Смаленскія камедыі		77,2 %	89%	94.4 %	87,7 %	53 %

Паколькі аналізуюмыя творы маюць у сваёй аснове розныя гаворкі²⁷, неабходна прывесці каментарыі да табліцы.

Інтэрмедыя «Вакханалія» рэпрэзентуе гаворкі Гродзеншчыны: адпаведна з мясцовым вымаўленнем, у канцавым адкрытым складзе заўсёды пішацца **o** незалежна ад націску: *krywo, lichō* (с.20), *heto, dobro* (с.21)²⁸, *sieno* (с.23). Найбольш паслядоўна аканне адлюстравана ў пачатку і сярэдзіне слова: *z haławu, barada maia, wada padmyła, pazwalaiu* (с.21) // *hołoledź, do berehu, perespisia* (с.20). Пра тое, што непаслядоўнасць у перадачы акання вылікана адсутнасцю строгай арфаграфічнай нормы сведчаць выпадкі дваякага напісання аднолькавых слоў або аналагічных марфем: *niahay* // *niehay, sielskaho* // *wszelakoho* (с.23). Яканне ў гэтым рукапісе перадаецца менш паслядоўна ў параўнанні з аканнем: *siadzio, zbiasilisia* (с.20), *ciabie, siadzić, mianie* (с.21) // *wieliki, ciebie* (с.20), *ieszczo* (с.21); пры гэтым у адмоўнай часціцы **не** яканне ўвогуле не перадаецца: *nie biasisia, nie baczu* (с.20), *son nie son, nie bardzo, nie wykruciszsia* (с.23).

Разам з тым назіраецца імкненне да аднастайнасці напісання асобных марфем. Так, у Т.адз. назоўнікаў мужчынскага роду пішацца ненаціскны канчатак **-ом**: *chłopot nie byu, panom zastau, sienom, pastronkom, parobkom* (с.23); у Р.адз.займеннікаў м.р. – **-ого**: *hetoho, do ktoroho, do toho* (с.23)

Уплыў польскай арфаграфіі праявіўся нязначна: *czolem!* (с.22), *parobek, czerep* (с.21).

Абсалютна паслядоўна адлюстравана ў інтэрмедыі «Вакханалія» дзеканне: *ludzie, idzi* (с.20), *podziakawau, hdzie, adzin* (с.21), *iedź u les, niehadziai, zladziei* (с.23).

Цеканне адзначана ва ўсіх марфемах: *boyciasia, siaddzicio, ratuycia, tonuć, ciebie, choć* (с.20), *łapci, baćka, starość* (с.21), *cicho, cwierdo* (с.23). Толькі аднойчы дзеяслоўны канчатак перададзены праз **-t**, што можа

²⁷ Падрабязней гл. Ціванова Г.К. Да праблемы высвятлення дыялектнай асновы твораў беларускага пісьменства XIX стагоддзя // Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае. Мінск, 2001. С. 94-98.

²⁸ Тут і далей у дужках нумар старонкі арыгінала адпаведнага рукапісу.

ўскосна сведчыць пра ўсведамленне марфалагічных адрозненняў беларускай і польскай моў: *spraczywaet* (с.23), параўн. польск. *spraczywa*.

Што тычыцца перадачы гук [ў], то тут трэба ўлічваць марфему, у якой гэты гук прадстаўлены. Так, у рукапісе «Вакханалія» арфаграфічны разнабой адзначаецца ў перадачы

- суфікса *-шы-* дзеепрыметнікаў прошлага часу – праз літары *u* або *w* у адносінах 3/1: *ustauszy*, *upiuszysia*, *paverniuszysia* (с.23) – *natapyrywszysia* (с.21);

- прыназоўніка *y/ў* (<вѣ) – у 90 % выпадкаў незалежна ад папярэдняга гук пішацца літара *u*: *lapci u czabaty obernulysia*, *dzirzać u rukach* (с.21), *nie idzi u czubki* (с.23); значна радзей – *w*: *wiarcić w mazgouni*, *czy w samoy reczy* (с.23).

Абсалютна паслядоўна ў гэтым перадаецца гук [ў]

- у корані слова, незалежна ад таго паходзіць гэты гук са спрадвечнага [вѣ] – *hałouka* (с.23), *ad praudy* (с.23), ці з [ѣ] – *pouno* (с.23);

- у прэфіксе *y/ў* (<[вѣ]): *ukrucila*, *uszyu* (с.24);

- у суфіксах дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду *-І-ъ у 98% выпадкаў гэты гук перадаецца літарай *u* – *pavaliusia* (с.20), *podziakawau* (с.21), *radziusia* (с.21), *byu* (с.21), астатнія выпадкі прыпадаюць на літару *w*, што таксама адпавядае графічнай перадачы гук [ў] – *byw* (с.23). Такім чынам, у формах дзеясловаў мужчынскага роду прошлага часу гук [ў] перадаецца ў 100 % выпадкаў.

Абодва скрыптары «Камедыі» Каятана Марашэўскага адзначаюць аканне: 1-й – у 80 % ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў (*chadzu*, *ad tapara*, *małaczu*, *da paudnia*, *adzin*, *pamahala*; *caluheńki*, *ad capa*, *żanockaja* (с.14), *kab tabie* (с. 146), *Harasim* (с.17) // *pantoflou*, *jak my choczem* (с.146), *blaznou* (с.18), *choczecca* (с.186), 2-й – у 91% (*prasić*, *maja*, *tahdy*, *hadzina*, *paydu*, *adnak*, *havoruczy*, *adrachysia*, *havaryc* (с.24) // *trozheczki* (с.24). Разыходжанні ў адлюстраванні гэтай рысы ў асноўным прыпадаюць на канцавы адкрыты склад: 1-й – перадае аканне толькі ў 25% выпадкаў (*nada*, *z dzierava* (с.14) // *nieszasłivojo*, *naszojo*, *tojo*, *u horło*, *mało*, *licho* (с.14); 2-й – значна больш паслядоўны, у 83% : *duża*, *moża*, *tolka*, *douha* (с.24) // *dużo*, *licho* (с.24). Увогуле 2-гі скрыптар значна лепш адчувае асаблівасці вымаўлення: ён перадае яканне ў 87,5% ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *jaho*, *mianie*, *zviaли*, *ciaper*, *biada* (с.24) // *smiejatca* (с.24); пры гэтым ў адмоўі не ў першым пераднаціскным складзе – у 72,7%: *niamożna*, *nia dużo*, *nia czorny*, *nia muszu* (с.24) // *nie znau*, *niechay* (с.24). Першым скрыптарам яканне не адлюстроўваецца: *na ziemi*, *aniemeli*, *jeszczo*, *biereć*, *z klećboju*, *dzieciey*, *nie maju* (с.14).

У «Камедыі» К.Марашэўскага дзеканне адлюстравана абсалютна паслядоўна: *dzień, adzin, dzieciey, prapadzi, z dzierava, perachadzili* (с.14), *budź* (с.15). Таксама 100 % адлюстроўваецца цеканне: *życio, nie czuwać, biereć, z klećboju, u asieć, ciepie, aciec, na ciebie* (с.14). Варыянтнасць назіраецца толькі ў перадачы фіналяў -tca/-сса зваротных інфінітываў з асновай на -т і зваротных формаў 3 асобы: перавага (84 %) аддаецца напісаннем на -tca: *kaczaetca, zdzieretca* (с.14), *napitca* (с.17).

Гук [ŷ], незалежна ад яго паходжання, перадаецца абодвума скрыптарамі ва ўсіх марфемах праз напісанне літары **u**:

- у корані, (ŷ <[ɫ]): *da paudnia* (с.14), *douch* (с.14b), *pa pautara* (с.15), *tauczać* (с.17); (ŷ <[vʲ]): *prauda, drou nasiecz, krou, usio* (с.14), *dauno, wieroukaiu* (с.15), *dziulusię* (с.18b).
- у прыстаўцы (ŷ <[vʲ]): *uziać* (с.14), *ulez* (с.14b), *uzyszło* (с.15);
- у суфіксах дзеясловаў прошлага часу (ŷ <-л): *udawiu, nie zahraszyu, ani paruchau by* (с.14), *pahubiu, znaszou, akrwawiu, zabiui* (с.14b);
- у склонавых канчатках: *pantflou, blaznou* (14b), *chłopcau* (с.24);
- у прыназоўніку: **u** *karczmie, u piecz, u asieć, u brovar* (с.14), *u ciebie* (с.14b), **u** *chatu* (с.15).

Адхіленні спарадычныя, яны адзначаны таксама ў розных марфемах: *zaprawdy, prawda* (с.24); *буw* (с.24); **w** *woczy* (с.14b). Асобна варта сказаць пра ужыванне -л у дзеяслоўных формах пры перадачы яўрэйскага акцэнта – *chadził, był* (с.14b), што таксама абумоўлена фанетычным прынцыпам правапісу.

Смаленскія камедыі маюць дыялектнай асновай паўночна-ўсходнія гаворкі (мяккаэрасць, дысімілятыўнае аканне). Кірыліца магла б паспрыяць напісаннем, аналагічным традыцыям рускай арфаграфіі. І тым не менш, аканне адлюстравана ў 77,2 % ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *пападзѣтца, кали бѣ, изваими* (= и с своими) *павидзися, к абѣдни* (с.66), *чаго* (с.66b) // *помолися, богамолинѣ* (с.67), *ѿ дѣтакѣ, челомѣ* (с.68b); яканне – у 89 %: *ня бывши, пиряпечку* (с.67), *ня видна, у цябе, зямляныя, дзяревня, ци ня придзиць* (с.67b), *занясли, на мяне* (с.68) // *понѣмногу, маего, цѣбе* (с.69). Аўтар аказваецца настолькі чуйным да асаблівасцей живога вымаўлення, што адлюстроўвае мясцовае дысімілятыўнае аканне (перад націскным [а]): **ни** *такѣ* (с.68), *привизався, ци ни пападзѣтца* (с.68b).

У рукапісах Смаленскіх камедый даволі паслядоўна перадаюцца дзеканне і цеканне: 94 % [дз'] – *идзи* (с.66b), *глядзь, дзіонѣ, гдзѣ, дзяревня* (с.67), *дзѣци* (с.69); традыцыйныя напісанні – *бязделлимѣ, на единаму* (с.66b), *ѿ дѣтакѣ* (с.68b); 88 % [ц'] – *на свѣцѣ, купиць, збыць*

(66), *знаиця, анципа, хасці́олу* (с.66б), *въ свисцѣлачки, цѣкѣць* (с.67), *цѣрихъ, нехрясцянинъ* (67б), *у цябѣ, цяперъ, пяць, бацка* (памылкова прапушчаны мяккі знак!) (с.68); 12 % [т'] – *ведае́ть* (66б), *падишѣмѣ* (с.67), *кажы́ть* (69), *цяперъ, пападзетца, кажы́цца* (69б).

У даных рукапісах адлюстраванне гука [ў] адзначана ў 54 % выпадкаў: пры гэтым 100 % у дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду – *попався, обчипався* (66б), *не повалився, бывъ, вякнѣвъ* (с.67); на месцы каранёвага [ы] – *товстѣю* (с.67б); вельмі часта ў каранях, вытворных ад займенніка *всь* – *усі́о, усѣ* (с.68), *к усячінѣ смыслиць* (69б) // *всі́о* (с.66б), *вста* дзярэвня (с.67). Паказальным з'яўляецца таксама супастаўленне напісанняў прыставак: *у-* – *встамивста* (с.67б) і *в-* – *якъ уставъ такъ и зачавъ* (с.70); прыназоўнікаў: *у* *любавичи, у зѣмлю* (с.66б), *у вочи, у мянѣ* (с.67б) // *въ ета лиха, в силѣ* (66б). На месцы спрадвечнага *у*: *вжожъ* (с.69б).

Падводзячы вынікі вышэйсказанаму, можна зрабіць наступныя высновы:

1. Менавіта ў перадачы акання-якання праяўляецца фанематычная чуйнасць аўтара рукапісу (перадача дакладных асаблівасцей дыялектнага вымаўлення), якой проціпастаўляецца імкненне да аднастайнасці ў перадачы асобных марфем, наследаванне арфаграфічнай традыцыі (рускай ці польскай).

2. Аканне і гук [ў] больш паслядоўна перадаюцца ў рукапісах, пісаных лацінкай, дзе правядзенню фанетычнага прынцыпу арфаграфіі спрыяе адсутнасць сувязі і аналогій са старой пісьмовай традыцыяй.

3. Дзеканне і цеканне ўсімі аўтарамі (ці перапісчыкамі) успрымаюцца як самыя паказальныя рысы. Нават у Інтэрлюды²⁹ пра цыгана і літвіна, дзе ў рэпліках літвіна зусім не паказана аканне (*хорошенки^с, моя, здоровъ, поклонись, соко^л, ночница*) і яканне (*медо^к, веселись, о^о мене*), дзеканне і цеканне адлюстраваны ў 80 % выпадкаў: *поидзі́о^м, дзѣцина, бу^озь, наводзиць, дзикови^ннъ, выдзираць, дзѣци; жиць, маць, сѣци* // *выдиратъ, дѣли^с, по^оедатъ*. Значыць аўтар менавіта гэтай асаблівасцю гаворкі паказваў свайго персанажа як выхадца з беларускіх земляў.

Такім чынам, не гледзячы на розную ступень паслядоўнасці адлюстравання на пісьме, усе аўтары (ці перапісчыкі) маюць аднолькавыя прыярытэты пры вызначэнні характарыстычных рыс: бяспрэчна ўспрымаюцца як беларускія адметнасці аканне-яканне,

²⁹ Дадзеныя аналізу гэтага твора не ўключаліся ў табліцу з прычыны таго, што ў макаранічным (двухмоўным: украінскім і беларускім) тэксце, рэплікі літвіна маюць невялікі аб'ём.

дзекаанне-цеканне і нескладовае Ў. Пры гэтым вузкаямясцовыя дыялектныя рысы, хоць і паказваюць на «прывязку» канкрэтнага твора да пэўнай гаворкі, але не з'яўляюцца вызначальнымі. Выпрацоўваюцца прыёмы перадачы на пісьме асноўных беларускіх фанетычных асаблівасцей сродкамі як кірыліцкай, так і лацінскай графікі. Інакш кажучы, у спробах практычнай арфаграфіі яўна вызначаюцца рысы, якія ў будучым стануць арфаграфічнай нормай.

Аналізаваныя рукапісы

1. Інтэрмедыя «*Bacchanalia*», 1725. Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, фонд 1135, вопіс №2, адз. захоўвання 89. С. 19-28;
2. «*Камедыя*» Каятана Марашэўскага ў зб. Забельскай калегіі. Вільнюс, Цэнтральная бібліятэка Акадэміі навук, фонд 18, рукапіс № 1.
3. Камедыі са зборніка Смаленскай семінарыі. Санкт-Пецярбург, Дзярж. публ. бібліятэка, вопіс ОСРК, QXVIII – 168. С. 66-70б.
4. Інтэрлюдзя № 2 са зб. «Інтерлюдии или между вброшенная забавная игралища». Санкт-Пецярбург, Дзярж. Публ. Бібліятэка, вопіс ОСРК, QXIV–19. С. 99-100б.